

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ

В. В. ЛАПІН ЯК ДОСЛІДНИК АНТИЧНОЇ БЕРЕЗАНІ

В. В. Назаров

Однією з найвизначніших заслуг Л. М. Славіна перед античною археологією є цілеспрямована підготовка наукових кадрів. На базі Античного відділу Інституту археології АН УРСР та Ольвійської експедиції, які він очолював, було виховано два покоління вчених, які тепер становлять ядро української школи антикознавства. Відомо й те, що Л. М. Славіну був притаманний широкий погляд на проблему дослідження Ольвії. У працях, присвячених ольвійській периферії, він неодноразово підкреслював важливість дослідження поселення на о. Березань як щодо вирішення питань колонізації Нижнього Побужжя греками, так і з'ясування його ролі в подальшій історії Ольвійського полісу. Проблема дослідження Березані він присвятив і окрему працю¹.

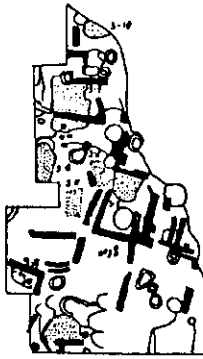
Не дивно, що саме з ініціативи Л. М. Славіна з 1960 р. були поновлені розкопки на Березані, припинені 1948 р. Начальником Березанського загону (пізніше — Березанської експедиції) був призначений В. В. Лапін, на той час аспірант Інституту археології АН УРСР, учень Л. М. Славіна. Характеризуючи заслуги В. В. Лапіна у дослідженнях Березанського поселення, ми тим самим намагаємося віддати належне і його вчителю — Л. М. Славіну. З прозорливістю, що була йому притаманна, Лазар Мойсейович по суті благословив новий напрямок у вивченні античної Березані, коли з'єднав цю неабияку археологічну пам'ятку з такою ж визначною особистістю дослідника.

Працювати на Березані В. В. Лапін розпочав, коли вже був ученим, який мав власний особливий погляд на процес грецької колонізації Північного Причорномор'я. Через шість років після початку розкопок ним було опубліковано монографію з цієї теми. Один з її розділів присвячено характеристиці Березанського поселення². Навіть зараз, по багатьох роках, коли у результаті систематичних розкопок фактологічна база з березанської проблематики значно збільшилася, ця праця ніякою мірою не втратила свого значення та залишається найбільш містким та послідовним викладом матеріалу, що стосується цієї пам'ятки. Викладена у монографії концепція грецької колонізації Північного Причорномор'я справила «ефект вибуху бомби», кинувши виклик традиційним уявленням, та до краю загостривши суперечності, що накреслювалися. Виклик було прийнято і концепцію негайно піддано жорсткій критиці³. Практично вся подальша творча діяльність В. В. Лапіна пройшла під знаком полеміки з численними опонентами щодо запропонованої ним концепції аграрного характеру грецької колонізації.

Березанське поселення являло собою широке поле діяльності у плані практичного пошуку аргументів для цієї дискусії. Поряд з цим слід відзначити, що підпорядковуючи процес розкопок до конкретного наукового завдання, В. В. Лапін зовсім не намагався загнати його у прокрустове ложе певної вигаданої схеми. Це, безумовно, повинно було б призвести до тенденційності у відборі результатів, від якої недалеко вже до їх підтасовування.

Навпаки, висновок щодо аграрно-ремісничого характеру Березанського поселення був зроблений В. В. Лапіним на підставі глибокого вивчення матеріалів з розкопок, що провадилися як його попередниками, так і ним особисто.

Розкопки на Березані В. В. Лапін проводив безперервно з 1960 до 1980 р. Ним досліджувалася ділянка поселення на східному березі острова, що дістала назву «Основна» («О»). Загальна площа ділянки у 1980 р. складала 3400 м² (рис. 1). У процесі розкопок було відкрито залишки житлових будівель різних етапів існування поселен-

ня, архаїчні виробничі комплекси, споруда, ймовірно, культового призначення, отримано багатий та різноманітний археологічний матеріал.

У межах цієї статті неможливо повною мірою надати конкретні результати двадцятирічного циклу розкопок. Ми обмежимося розглядом провідних наукових проблем, пов'язаних з Березанським поселенням, що так чи інакше знайшли відображення у працях В. В. Лапіна.

Загалом т. зв. березанська проблематика поділяється на три рівня питань, що мають досить чітко виражений вертикальний зв'язок. Перший рівень становлять питання, пов'язані з топографією, стратиграфією та визначенням відносної та абсолютної хронології культурних нашарувань і будівельних решток. Вершиною цього етапу дослідження є побудова моделі історичної періодизації життя на поселенні. До того ж кола проблем, стосовно розглядуваної теми, можна віднести і з'ясування палеогеографічної ситуації в регіоні у різні історичні епохи.

Розв'язання цих питань дає фактологічну основу для виходу на другий рівень — визначення ролі Березанського поселення в процесі формування Ольвійського полісу, та в подальшому — його місця у складі цього державного утворення.

Третій рівень, що вже виходить за межі власне «березанської проблематики», полягає у вивченні особливостей формування північнопричорноморської гілки античної цивілізації. Саме те, що, Березанське поселення дає матеріал для вирішення даної проблеми, ставить цю пам'ятку в один ряд зі значними античними центрами.

Отже, спробуємо розглянути наукову спадщину В. В. Лапіна згідно викладеної схеми. Стосовно проблем першого рівня слід відзначити, що саме у працях В. В. Лапіна вони розглянуті найбільш ретельно, при тому, що й інші дослідники — як попередники, так і сучасники — приділяли їм належну увагу.

Проведений В. В. Лапіним аналіз наявних матеріалів з топографії, геології та палеогеографії Березані, що свого часу був вичерпним зведенням, і зараз слугує надійною основою у даній галузі⁴. Ним же вперше було здійснено спробу проведення підводних досліджень прилеглої до острова акваторії⁵.

У результаті розкопок широкою площею з застосуванням сучасної методики вдалося детально простежити стратиграфічну колонку на ділянці «О», і, відповідно, переглянути деякі уявлення про основні етапи існування поселення, що на той час стійко утримувалися в науці. Зокрема це стосується концепції Е. Р. фон-Штерна про два

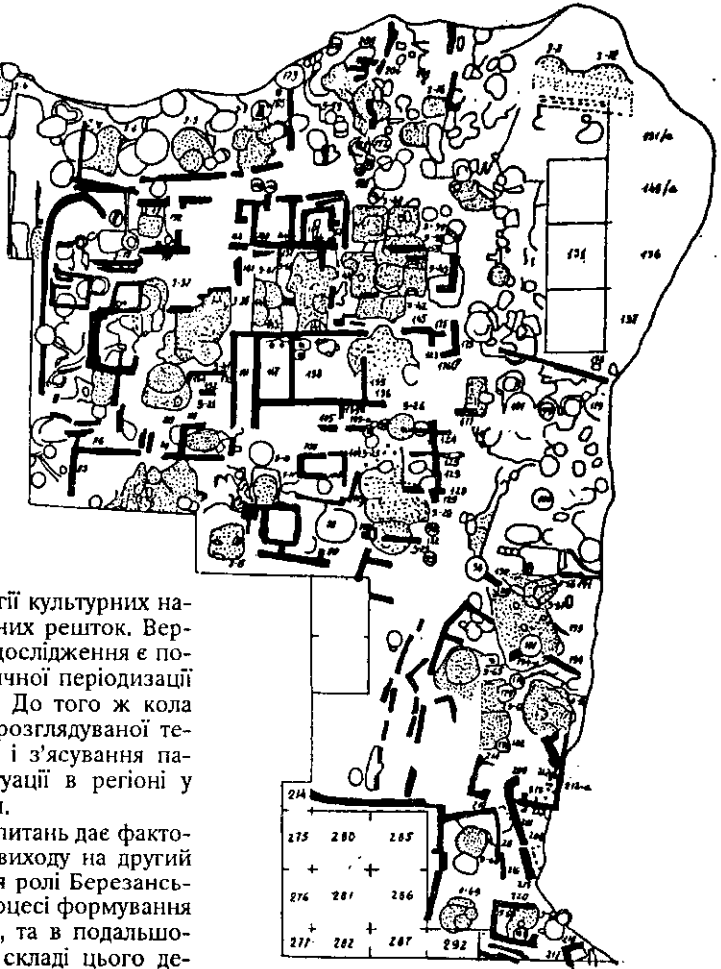

Рис. 1. Загальний план розкопу «Основний».

періоди життя на поселенні з певним інтервалом між ними⁶. Результати досліджень на ділянці «О» свідчать про безперервність існування Березанського поселення принаймні з VII до III ст. до н. е. Елліністичний матеріал був зафіксований на Березані і раніше⁷, та саме В. В. Лапіним було виявлено культурний шар цього часу з відповідними йому будівельними рештками⁸ (рис. 2). До речі, в особистому фонді В. В. Лапіна у Науковому архіві Інституту археології НАН України зберігається рукопис статті, присвяченої Березанському поселенню елліністичного часу⁹.

Було отримано також нові дані щодо характеристики римського періоду в історії поселення, а також доби середньовіччя та XVIII ст.¹⁰. Тут В. В. Лапін продовжив традицію М. Ф. Болтенка, який вперше широко запровадив практику комплексного дослідження культурних решток різних епох на острові¹¹. Проте, слід відзначити, що до пізніших матеріалів В. В. Лапін, на відміну від М. Ф. Болтенка, ставився надто індеферентно, хоча й побіжно зробив у цьому напрямку одне цікаве спостереження. Йдеться про уточнення кількості людських втрат під час штурму острова у листопаді 1788 р. Ці втрати були значно зменшені в офіційній реляції Г. О. Потьомкіна до імператриці Єкатерини¹².

Слід відзначити ще один аспект методичного плану. При розробці хронологічної шкали для розкопу «Основний» В. В. Лапін виходив із пріоритету стратиграфії над супровідним матеріалом¹³. У свою чергу, Санкт-петербурзькі дослідники Березані у даному питанні дотримувалися протилежної точки зору¹⁴. Цей момент є принципово важливим, оскільки в опублікованих працях є наявними різні датування схожих об'єктів. Це обумовлено відзначеними розбіжностями методичного характеру. Останнє може призвести до появи хибних уявлень про динаміку розвитку тієї чи іншої частини поселення, та про нібито існуючі відмінності між ними.

Також для В. В. Лапіна як археолога був характерний комплексний підхід до історичних джерел. При цьому найбільш пильну увагу він приділяв аналізу будівельних решток. У ході розкопок на ділянці «О» було досягнуто значного успіху у вивченні житлобудівництва мешканців Березанського поселення. Зокрема, вдалося виявити тотожність еволюції березанського житлобудівництва з ольвійським. Це виявилось приблизно на початку V ст. до н. е. у заміні землянок наземними кам'яними та сирцево-кам'яними будинками¹⁵. В. В. Лапін також розвинув тезу М. Ф. Болтенка та Л. М. Славіна про наявність на Березані будинків з підвальними приміщеннями¹⁶. Даний момент є надто важливим у плані вивчення стратиграфії та археологічної періодизації Березанського поселення. Так, концепція Е. Р. фон-Штерна про два періоди в існуванні античної Березані значною мірою ґрунтувалася на інтерпретації кладок стін підвальних приміщень як наземних, що належали ранішим будівлям¹⁷.

Суперечливим уявляється висунуте В. В. Лапіним припущення про існування на Березані багатокамерних землянок як перехідного етапу від звичайної землянкової структури до наземного житлового будинку¹⁸. Ця гіпотеза не знаходить підтвердження і в результатах новітніх досліджень на острові.

Свого часу вважалося, що землянки були сконцентровані в основному на півночі острова. Це лягло в основу положення про існування «грецької» та «варварської» частин поселення, визначених на підставі визнання синхронності двох згаданих видів житлобудівництва, та розгляд їх як притаманних певним етнічним групам населення¹⁹. В. В. Лапін послідовно обстоював погляд про помилковість такої концепції²⁰, яка в дещо модернізованому вигляді існує і зараз²¹ (хоча й не є загально визнаною).

Землянкову забудову, що загалом передувала наземному житлобудівництву, виявлено практично повсюди на острові, де провадилися широкомасштабні археологічні дослідження. Це, на наш погляд, підтверджує правоту В. В. Лапіна у підході до цієї проблеми.

Щодо питання про наявність варварів у складі населення античної Березані існує дві полярні точки зору. Негативний погляд на дану проблему вперше найбільш повно і послідовно було сформульовано В. В. Лапіним на підставі аналізу наявної джерельної бази²². Ця тема й досі є предметом жвавої дискусії, в якій, однак, спостерігається деякий застій. Причиною його на нашу думку є те, що джерельна база питання залишається по суті незмінною, а аргументи як про, так і contra вже давно вичерпано. Разом з цим, питання настільки важливе для розуміння характеру процесу грецької колонізації Північного Причорномор'я, що жоден з дослідників просто не може лишити його поза увагою та змушений приєднуватися до тієї чи іншої точки зору, в черговий раз перебираючи вже відомі посередні докази. Заслуга В. В. Лапіна тут полягає передусім у тому, що він вперше виступив проти інтерпретації певних фактів та явищ як таких, що безумовно підтверджують наявність якогось варварського компоненту в складі населення античних колоній у Північному Причорномор'ї. Знову ж підкреслимо, що, відстоюючи думку про етнічну однорідність мешканців Березанського поселення, В. В. Лапін оперував всім пакетом археологічних джерел з указаної теми, а саме: землянковими житлами, ліпною керамікою, скорченими похованнями, а іноді — зброєю та даними палеоантропології.

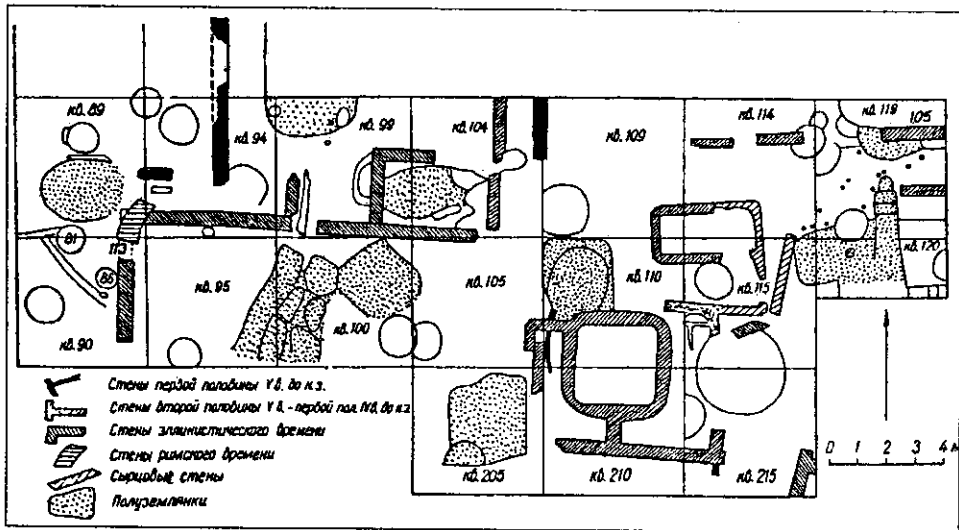

Рис. 2. План розкопу «Основний» (деталь). Будівельні рештки різних епох існування поселення. Дано за: Лапін В. В. Исследование древнегреческого поселения на о. Березань // АИУ. — Вып. II. — 1968. — С. 151.

Немає сенсу повторювати аргументацію В. В. Лапіна. Вона певною мірою викладена у його працях. Важливим є те, що його висновки часто отримують підтвердження за суттєвого кількісного зростання джерельної бази. У першу чергу йдеться про землянки. Зараз переважна більшість дослідників визнає їх як основний тип жител колоністів-греків на ранньому етапі існування античної цивілізації у Північному Причорномор'ї²³. Спроби дотримання попередньої інтерпретації²⁴ є принаймні непереконливими, а висунута нещодавно теза про відсутність землянкових жител, в принципі²⁵, при уважному розгляді, є ніщо інше як результат невдалих вправ з логіки, не підкріплених належним аналізом джерела.

Зараз вже можна говорити про кількісне розширення такої категорії археологічного матеріалу як зброя. До іронічного зауваження В. В. Лапіна з приводу «роззброєння» причорноморських еллінів нашими вченими²⁶ можна додати факти знахідок предметів озброєння грецьких зразків в Ольвії²⁷ та на Березані²⁸. Крім того, в Ольвії надійно засвідчено факт виробництва, наконечників стріл т. зв. скіфського типу, до речі, тими ж майстрами, які відливали монети-стрілки та дельфіни²⁹.

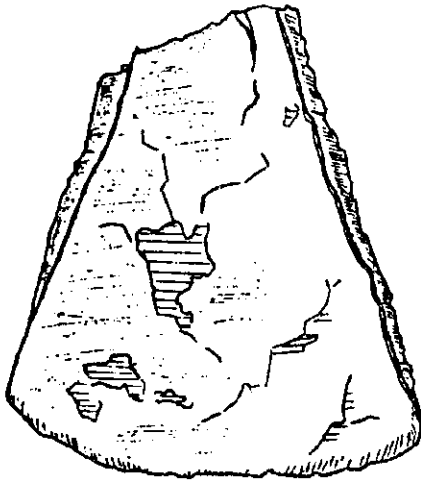
Введені в останній час до наукового обігу краніологічні матеріали з Ольвії та Березанського поселення є нечисленими, проте добре документованими і датованими. Порівняння їх з серіями, що характеризують т. зв. претендентів на роль варварського прошарку у складі населення грецьких колоній, виявляє схожість на рівні антропологічного типу³⁰. На жаль, морфологічний тип греків метрополії через брак опублікованих матеріалів є майже невідомим, тому питання поки що залишається відкритим.

Що ж до такої особливості поховального обряду, як наявність скорчених поховань, то в цьому напрямку ми змушені констатувати відсутність помітного прогресу в останні десятиріччя порівняно з попередніми розробками.

Зрештою, ліпний посуд залишається, як і до того, непохитним аргументом прихильників наявності варварів в античних полісах. Проте, серйозної критики цей аргумент від часів В. В. Лапіна не зазнав. Слід також відзначити, що й підходи до цього археологічного джерела не змінилися. Це знову ж морфологічний аналіз, пошуки аналогій та підрахування відсоткового співвідношення за комплексами. При здійсненні останніх, як правило, ігнорується масовий матеріал — уламки амфорної тари³¹. Вже через це даний метод не можна визнати цілком коректним щодо завдання етнічної атрибуції археологічних комплексів.

Надаючи короткий огляд сучасного етапу вивчення джерельної бази з розглядуваного питання, ми свідомо не торкалися такої надзвичайно цікавої та настільки ж незрозумілої категорії археологічного матеріалу, як т. зв. негрещькі графіті. Інтерпретація їх В. В. Лапіним як реліктової писемності, що корінними сягає у крито-мікенську епоху, безумовно, суперечлива³². Не є обгрунтованою і традиційна думка про належність їх варварам³³. Це джерело ще чекає на своїх дослідників, сучасний стан його вивчення поки що не дозволяє схилитися до певної точки зору.

Вельми однорідним В. В. Лапін уявляв і соціальний склад мешканців Березанського поселення. Він цілком справедливо відзначав відсутність ознак, що характери-

0 ————— 2 см

Рис. 3. Фрагмент залізної мотики (розкопки 1995 р.).

зують постать заможного купця-посередника, при цьому іронізував з г.риводу «березанських Ротшильдів», що животіли у жалюгідних землянках, та, в кращому випадку, мають статок в кілька золотих монет³⁴. У пошуках альтернативного рішення він, як сказав з цього приводу П. Й. Каришковський «... підтвердження шукав наявності аграрних елементів». На доказ означеної наявності ним наводилися дані палеогеографії (напівострівний стан Березані в античний час), остеології, а також конкретні археологічні знахідки, зокрема — землеробські знаряддя. Кількість останніх продовжує зростати. Зокрема, під час розкопок, що провадилися автором цієї статті на ділянці «Р-1 в» у 1995 р. було знайдено фрагмент залізної мотики (рис. 3).

Загалом же характер Березанського поселення здався В. В. Лапіну таким. Це «звичайне поселення виробничого аграрно-ремісничого профілю», що було втім «зародком соціально-економічної організації, що іменується полісом».

Склад мешканців досить однорідний, як у соціальному, так і в етнічному планах. У га-

лузі матеріальної та духовної культур фіксуються явища, що сягають корінням у далеке минуле грецького народу, наявні аналоги з крито-мікенської цивілізації.

Головний висновок полягає у неприйнятті інтерпретації ранньої Березані як емпорія, та, взагалі, у запереченні «емпоріального періоду» як початкової фази грецької колонізації Північного Причорномор'я. Останню він розглядав як іманентний процес заселення практично вільних територій в результаті відтоку частини населення з метрополії. Причиною вказаного явища, за В. В. Лапіним, було «виникнення диспропорції усередині самих виробничих сил у результаті кількісного зростання населення»³⁵.

На перший погляд може скластися враження, що, руйнуючи теорію двосторонньої колонізації, В. В. Лапін намагався протиставити їй таку ж вигадану та односторонню схему. Звичайно, певна схематичність у даному випадку є неминучою. Що ж до істинності альтернативних рішень, що були ним запропоновані, то на їх відносність вказував і сам В. В. Лапін.

Природно, жодна наукова теорія не може претендувати на роль істини в останній інстанції. Тим небезпечнішими вважаються крайнощі в підході до осмислення будь-якого історичного процесу (тієї ж грецької колонізації). З іншого боку, використання цього прийому в науковій полеміці може дати іноді позитивний ефект, спеціально загострюючи увагу на спірних моментах та рельєфніше окреслюючи позицію автора. Це по силах тільки Майстру, але ж саме про таку людину йдеться у цій статті. Істина завжди перебуває посередині, та щоб знайти її, треба спочатку чітко визначити крайні точки.

Звичайно, «трудова Березань, що пропала потом», як трактував її В. В. Лапін, є надійно зафіксованим археологічним фактом³⁶. Але ж вірно й те, що вже в архаїчну епоху це поселення набуло міського виразу, яке різко виділяло його на тлі синхронних поселень Нижньобузького регіону. У цьому відношенні показовими є знахідки фрагментів античних статуй на Березані³⁷. Втім, якщо розібратися, В. В. Лапін ніколи й не намагався стверджувати звичайність Березанського поселення. На підтвердження цього ми ще раз нагадаємо його думку про те, що Березань стала «зародком ... організації, що іменується полісом»³⁸.

Доля неординарної особистості, як правило, теж неординарна; доля ж В. В. Лапіна як вченого деякою мірою ще й трагічна. Він рано пішов з життя і не встиг завершити задуманий цикл досліджень. Більша частина археологічних матеріалів, здобутих протягом двадцяти років розкопок, залишається неопублікованою. Так і не побачила світу його фундаментальна монографія «Березань и проблемы генезиса античной северопричерноморской цивилизации». Проте, останнє обумовлено цілком конкретною причиною.

Для В. В. Лапіна була характерною надзвичайна сміливість у висловлюванні нових поглядів на наукові проблеми. Часто запропоновані ним гіпотези були настільки несподіваними, що їх адаптація в існуючій на той час системі наукових уявлень була неможливою. Саме у конфлікті з часом ми бачимо причину того, що цю монографію не опубліковано³⁹.

Відомо, що «не друкуються тільки ті праці, що не написані», а «рукописи не горять». Книга В. В. Лапіна реально існує. Вона зберігається у Науковому архіві Інституту археології НАН України, має своє коло читачів, та, якщо судити за численними посиланнями на неї у новітніх наукових розробках, зібраний у ній багатий фактичний матеріал так чи інакше залучається до наукового обігу. Проте, низка положень теоретичного характеру, виходячи з відсутності реакції у наукових виданнях, залишаються непорушеними і ще чекають на своїх прихильників та опонентів. Не виключено, що у близькому майбутньому ми станемо свідками чи учасниками цікавої дискусії. Матеріал для неї є.

Життя та наукова діяльність В. В. Лапіна прийшлися на той період у розвитку вітчизняного антикознавства, що характеризувався початком зламу багатьох попередніх стереотипів, розробкою нових підходів в інтерпретації археологічних джерел та створенням на їх підставі нових концепцій розвитку античної цивілізації в Північному Причорномор'ї. Цей процес ще далекий від завершення, і це визначає важливість вивчення творчої спадщини В. В. Лапіна, багато ідей якого випередили свій час і зараз все більше і більше знаходять підтвердження у результатах новітніх досліджень⁴⁰.

Примітки

¹ *Славін Л. М.* Давньогрецьке поселення на острові Березань // *Наук. зап. Київ. ун-та.*— 1956.— Т. 15.— Вип. 6.— Іст. зб.— 7.— С. 157—169.

² *Лапін В. В.* Греческая колонизация Северного Причерноморья (критический очерк отечественных теорий колонизации).— К., 1966.— С. 86—147.

³ *Захарук Ю. Н.* Рец. на кн.: Лапін В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья.— К., 1966 // *СА.*— 1969.— 4.— С. 287—290; *Тереножкін А. Й.* Рец. на кн.: Лапін В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья.— К., 1966 // *СА.*— 1968.— 4.— С. 290—297; *Шелов Д. Б., Брашинский И. Б.* Рец. на кн.: Лапін В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья.— К., 1966 // *ВДИ.*— 1969.— 3.— С. 161—171.

⁴ *Лапін В. В.* Указ. соч.— С. 128—136; *Лапін В. В.* Березань и проблемы генезиса античной северопричерноморской цивилизации // *НА ІА НАНУ.*— 1978.— а. ф. 24.— 1.— С. 77—99.

⁵ *Лапін В. В.* Греческая колонизация...— С. 133, 134; *Дневник начальника Березанского отряда Ольвийской экспедиции ИА АН УССР Лапина В. В.* // *НА ІА НАНУ.*— 1961—1962/6а.— С. 85—87; *Назаров В. В.* Итоги и перспективы подводных исследований в районе о-ва Березань // *Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС. Тез. докл. всесоюз. конф. (Суздаль, 1987).*— М., 1987.— С. 181.

⁶ *Штерн Э. Р.* О новейших раскопках в г. Аккермане и на острове Березани // *ЗООИД.*— 1901.— Т. XXIII.— С. 88—91.

⁷ *Болтенко М. Ф.* До питання про час виникнення та назву давнішої йонійської оселі над Бористеном (з березансько-ольвійських студій) // *ВОКК.*— 1930.— 4.— 4—5.— С. 39.

⁸ *Лапін В. В.* Исследования древнегреческого поселения на о. Березань // *АИУ.*— 1968.— Вип. II.— С. 151, 152; *Лапін В. В.* Дослідження на о. Березані в 1969 році // *АДУ.*— 1972.— Вип. IV.— С. 157, 158.

⁹ *Лапін В. В.* Эллинистическая Березань // *НА ІА НАНУ.*— а. ф. 24.— 13.— 24 с.

¹⁰ *Лапін В. В.* Исследования древнегреческого поселения на о. Березань...— С. 150—152; *Лапін В. В.* Отчет о работе Березанской экспедиции ИА АН УССР в 1970 г. // *НА ІА НАНУ.*— 1970/11.— С. 10—16; *Лапін В. В.* Отчет о работе Березанской экспедиции ИА АН УССР в 1971 г. // *НА ІА НАНУ.*— 1971/9а.— С. 3, 4; *Лапін В. В.* Остров Березань (некоторые итоги и перспективы исследований) // *НА ІА НАНУ.*— а. ф. 24.— С. 23—25.

¹¹ *Болтенко М. Ф.* Стародавня руська Березань // *Археологія.*— 1947.— I.— С. 39—51; *Болтенко М. Ф.* Розкопки на острові Березані в 1946 р. // *АН УРСР.*— 1949.— Т. II.— С. 31—38; *Болтенко М. Ф.* Исторические судьбы острова Березани // *ЗОЛО.*— 1960.— Т. I (34).— С. 44—46.

¹² *Лапін В. В.* Отчет... // 1971/9а.— С. 3, 4.

¹³ *Лапін В. В.* Березань и проблемы...— С. 107.

¹⁴ *Копейкина Л. В.* Новые данные об облике Ольвии и Березани в архаический период // *СА.*— 1975.— 2.— С. 188. Критику див.: *Крыжицкий С. Д.* Жилье дома античных городов Северного Причерноморья.— К., 1982.— С. 30.

¹⁵ *Лапін В. В.* Греческая колонизация...— С. 100; *Лапін В. В.* Дослідження на о. Березані...— С. 159.

¹⁶ *Лапін В. В.* Греческая колонизация...— С. 98—100.

¹⁷ *Штерн Э. Р.* Раскопки на острове Березани // *ОАК за 1904 г.*— СІІб.— 1907.— С. 41—49.

¹⁸ *Лапін В. В.* Березань и проблемы...— С. 134, 140—143. Критику див.: *Крыжицкий С. Д.* Указ. соч.— С. 27.

¹⁹ *Доманский Я. В.* Нижнее Побужье в VII—V вв. до н. э.: (Ист.-археол. исслед.).— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Л., 1955.— С. 3, 4; *Доманский Я. В.* Из истории населения Нижнего Побужья в VII—IV зв. до н. э. // АСГЭ.— 1961.— Вып. 2.— С. 37.

²⁰ *Лапин В. В.* Греческая колонизация...— С. 95—97, 102.

²¹ *Соловьев С. Л.* Строительные комплексы архаической Березани (анализ архитектурно-строительных традиций).— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Л., 1989.— С. 9.

²² *Лапин В. В.* Экономическая характеристика Березанского поселения // Античный город.— М., 1963.— С. 31—39; *Лапин В. В.* Греческая колонизация...— С. 142, 233.

²³ *Крыжицкий С. Д.* Указ. соч.— С. 11; *Мазарати С. Н., Отрешко В. М.* Полуземлянки и землянки // Культура населения Ольвии и ее округа в архаическое время.— К., 1987.— С. 8; *Охотников С. Б.* Нижнее Поднестровье в VI—V вв. до н. э.— К., 1990.— С. 16; *Кутайсов В. А.* Античный город Керкнитиды VI—II вв. до н. э.— К., 1990.— С. 63, 70; *Золотарев М. И.* Формирование архитектурно-планировочной структуры северо-восточного района Херсонеса в античное время // Древнее Причерноморье. II чтения памяти профессора Петра Осиповича Карышковского.— Тез. докл. юбил. конф.— 9—11 марта 1991 г.— Одесса, 1991.— С. 38; Див. також тези доповідей С. Б. Охотникова, С. Д. Крижицького та В. В. Крапівної, С. Б. Буйських та В. М. Отрешка, В. В. Назарова, В. М. Отрешка на Міжнародному археологічному симпозіумі «Греки на Чорном морі» (Фессалоніки, 7—10 марта 1996 г.).

²⁴ *Соловьев С. Л.* Строительные комплексы архаической Березани...; *Соловьев С. Л.* О формировании городской и полисной структуры Березанского поселения // ПАВ.— СПб., 1993.— С. 42; *Соловьев С. Л.* Новые аспекты истории и археологии античной Березани // ПАВ.— СПб., 1994.— С. 85—95; *Соловьев С. Л.* Периодизация жилого строительства античной Березани // Археологические вести.— 1995.— 4.— С. 157.

²⁵ *Кузнецов В. Д.* Ранние типы греческого жилища в Северном Причерноморье // Боспорский сборник.— М., 1995.— 6.— С. 99—126.

²⁶ *Лапин В. В.* Греческая колонизация...— С. 207.

²⁷ ОАК за 1908 г.— С. 78; *Черненко Е. В.* Ножны греческого меча из Ольвии // Скифы и Сарматы.— К., 1977.— С. 120—127; *Черненко Е. В.* Деталь ножен ксифоса из Ольвии // Античная культура Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 174—178; *Русяева А. С., Назаров В. В.* Фрагмент щита из Ольвии // ВДИ.— 1994.— 1.— С. 45—53.

²⁸ Аналізу знахідок предметів озброєння з Березанського поселення, серед яких є фрагмент меча — «махайри» грецького зразку, присвячено статтю, підготовлену нами у співавторстві з С. Л. Соловйовим (здано до друку).

²⁹ *Назаров В. В.* Новые данные о бронзолитейном ремесле в Ольвии // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Тез. докл. VI Респ. конф. молодых археологов. Киев, октябрь 1987 г.— К., 1987.— С. 112.

³⁰ *Назарова Т. О.* До антропологічної характеристики населення Ольвії та Березані // Археологія.— 1994.— № 3.— С. 85—95.

³¹ *Марченко К. К.* Варвары в составе населения Березани и Ольвии.— Л., 1988.— С. 30—34, 70, 71.

³² *Лапин В. В.* Березань и проблемы...— С. 319—354, 403—405.

³³ *Головко І. Д.* Кілька невиданих графіті із Ольвії та з Березані // МАПІ.— Вип. II.— Одеса, 1959.— С. 167—176.

³⁴ *Лапин В. В.* Остров Березань...— С. 18.

³⁵ *Лапин В. В.* Березань и проблемы...— С. 3 і 5.

³⁶ *Лапин В. В.* Остров Березань...— С. 17.

³⁷ *Штерн Э. Р.* Раскопки на Березани // ОАК за 1909 и 1910 гг.— СПб., 1913.— С. 105—117; *Болтенко М. Ф.* История исследования острова Березани и изменения его проблематики (1848—1948) // НА ІА НАНУ.— Ф. 12.— 278.— С. 127; *Назаров В. В.* Раскопки на Березани в 1991—1992 гг. // Археологічні дослідження на Україні 1992 р.— К., 1993.— С. 103, 184.— Рис. 43/3; *Nazarov V. V.* Archäologische Untersuchungen auf Berezan' (здано до друку); *Назаров В. В., Якубов В. Н.* Раскопки на Березани // Археологічні дослідження в Україні 1993 р.— (здано до друку).

³⁸ *Лапин В. В.* Греческая колонизация...— С. 147.

³⁹ Під «часом» я в даному випадку розумію певний етап розвитку наукових уявлень, не враховуючи той чи інший відтінок ідеологічної оболонки. Остання практично не відігравала ролі щодо розглядуваної ситуації.

⁴⁰ *Отрешко В. М.* Про основи економіки Березанського поселення // Археологія.— 1994.— № 2.— С. 112—122.